

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Дмитро Дорошенко

Початок
гетьманування
Петра Дорошенка
(1665—1666)

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Дмитро Дорошенко

Початок
гетьманування
Петра Дорошенка
(1665 — 1666)

ПРАГА 1941
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

628-27

Knihtiskárna Jan Andreska vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10

Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665—1666).^{*)}

I.

Проголошення Дорошенка гетьманом Правобережної України. Боротьба з Дрозденком. Опанування Брацлавщини. Зносини в Польщю. Звільнення Йосифа Тукальського і Юрія Хмельницького з польського полону. Справа польських залог по фортецях на Україні. Старшинська рада в Чигирині потверджує Дорошенка на гетьманстві. Генеральна рада в Лисянці.

Коротке гетьманування Степана Опарі скінчилося для нього дуже трагічно: татари, які його підтримували, самі ж його і скинули, порозумівшись з начальником польської залоги в Білій Церкві, генерал-майором Стакурським. Вони вималили Опару 18 серпня 1665 під Богуславом з його табору до себе, заарештували, а козакам запропонували в гетьмани Петра Дорошенка, що був при Опарі за генерального обов'язного. Козаки волею неволею мусили прийняти Дорошенка, присягли в його наказу королеві й ханові та й розбрелися хто-куди. Так доносив наказний Брюховецького, Переяславський полковник Данило Єрмоленко в листі з 28.VIII. 1665. до московського воєводи у Київі князя Львова, на підставі відомостей, добутих від „язиків“.¹⁾

Пізніші реляції майже нічого не додають до цих відомостей. Самовицький оповідає загально те саме: „Видячи татаре нестатокъ Опаринъ, а Дорошенко, который перве билъ осауломъ при Тетерѣ, тутъ же будучи и при Опарѣ, старался о гетманство и солтана приедналь; которого руку солтанъ з Ордою держучи, привзвавши Опару до себе в старшиноу казаль Опару взяти, а Дорошенка далъ гетманомъ козакамъ“.²⁾ Трохи далі Самовицький додає, що Дорошенка „барво Орда слухала, поневажъ и гетманомъ настановила“.³⁾ Те саме, тільки коротше, оповідає і Грабянка;⁴⁾ про татарське настановлення Дорошенка говорять коротко, повторюючи один за другим: „Чернігівський Літопис“,⁵⁾ Лизогубівський, „Краткое лѣтоизобразительное лѣтописаніе“,⁶⁾ „Краткая Лѣтопись Малая Россіи“⁷⁾ і

^{*)} Цей нарис є розділом в моїй більшої праці про Петра Дорошенка. Не маючи змоги видрукувати її поки що в цілості, оголошу друком цю частину, яка подає деякі нові, досі ще не опубліковані відомості про початок гетьманування Дорошенка.

А в т о р .

¹⁾ Акти Ю. и З. Россіи V, 308.

²⁾ Лѣтопись Самовицькаго 1878, ст. 89.

³⁾ Лѣтопись Самовицькаго, 92.

⁴⁾ Лѣтопись Грабянки 1854, 189.

⁵⁾ Н. Бѣлозерскій, Южно-русскія лѣтописи, Київ 1856, ст. 31 і „Кіев. Старина“ 1890, V, 84.

⁶⁾ Н. Бѣлозерскій, 76.

⁷⁾ В. Рубанъ, Краткая Лѣтопись Малая Россіи, СПБ 1777, ст. 90.

Рігельман.⁸⁾ В *Theatrum Europaeum*⁹⁾ подано так само коротко: „Kamat Murza an des abgeschaften Tetera Stelle über die Cosacken Doroszenko zum Feldherrn gesetzt.⁹⁾

Як писав Ракушка 28. IX. 1665. до Бруховецького, Дорошенко, задовільнивши мурз подарунками, випрохав у них Опару з його дорадниками та й одіслав їх усіх до короля, „щоб готовили Дорошенкові місце в ляцькій тюрмі“, додав він злісно.¹⁰⁾ Беручи на увагу реляції Стакурського та інші звістки про арешт Опари,¹¹⁾ можна з певністю твердити, що голово-справцем загибелі Опари був як раз Стакурський; очевидччики, було наперед умовлено і з самим Дорошенком, що він має дістати булаву. Що торкається оповідань і реляцій як Ракушки (він же і Самовідець) так і Єрмоленка, то не треба забувати, що обов'є ставились до Дорошенка вороже, та й відомості, добуті від „язиків“ за допомогою, як то було в звичаю, тортур, не завжди були точні.

Та проте ніяк не можна заперечити, що татарська поміч відіграла при настановленні Дорошенка гетьманом коли не рішаючу, то в усякім разі дуже важкую роль. Вона дала йому необхідну на перших порах поміч і опору супроти ріжких непевних елементів серед занархізованої козаччини. Це „обрання від татар“ потім не раз ставилося Дорошенкові як докір з боку його неприхильників: докоряли за це йому козаки на раді в Лисянці в лютому 1666 року;¹²⁾ докоряв йому „татарським обранням“ в 1668 сам татарський ставленник Суховій;¹³⁾ докоряла йому за це саме в 1671 році Ханенкова старшина.¹⁴⁾ Докоряв у 1673 році й гетьман Самойлович, кажучи, що, мовляв, Дорошенко погубив Степана Опару, вибраного військом замість Тетері, і „сам зробився гетьманом насильством, за допомогою Орди, а не вільними голосами“.¹⁵⁾ Сам Дорошенко заперечував своє „татарське обрання“ і в своїй „Інформації“, даній Петрановському, висланому 18 січня 1666 року з Чигириня до короля, писав: „мене не мурзи на цей щоденний тягар (себ-то на гетьманський уряд) обирали, але згодними голосами полковники, сотники, осавули й чернь“.¹⁶⁾

Ці слова — про вибір усім військом — стоять у згоді з тим, що оповідає Величко про початок гетьманування Дорошенка, а саме: „полковники тогобочні і іншя старшина, увидівши же Гетмана ихъ Тетери повороту къ нимъ нѣтъ, и не знаючи, где подѣлся, отехавши въ Полщу, и же Гетманъ козацкій Бруховецкій на Москву отехаль, а въ Москви повернувшись, жеби не привезаль имъ якого несмачного гостинца; зехалися въ Чигринъ о Покрову Присвятои Дѣви Богородици, и учинивши тамъраду, нарекли на оной Гетманомъ Петра Дорошенка, полковника тогда черкаскаго, и вручили ему въ досмотръ, до далшого разсмотрѣнія, правленіе и всѣ Гетманскіи тогобочніи войскови и гражданскіи дѣла; а совершенное на гетманствѣ томъ его Дорошенка потвержденіе отложили до валного у Чигиринѣ зезду пришлого Рождественского и Богоявленского“.¹⁷⁾

Є певні підстави думати, що ще перед цим вїздом, як що він відбувся

⁸⁾ А. Ригельманъ, *Лѣтопис. повѣств. о Малой Россіи*, М. 1847, II, 78—79.

⁹⁾ *Theatrum Europaeum*, X, 209.

¹⁰⁾ Акти Ю. и З. Росія, VI, 35.

¹¹⁾ Дав. нашу статтю: „Степан Опара“ в „Працях Україн. Істор.-Фіол. Т-ва в. Прав“ т. II, Прага 1939, ст. 36—40.

¹²⁾ Праці Комісії україн. права, Київ 1929, т. VI, ст. 388 і т. VII, 291—292.

¹³⁾ Акти Ю. и З. Р. т. VII, 103.

¹⁴⁾ Archiwum Zamojskich, kod. 1807, л. 129.

¹⁵⁾ Соловьевъ С., Исторія Россіи, т. XII, ст. 461.

¹⁶⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 60.

¹⁷⁾ Величко, *Лѣтопись II*, 89—90. Верзаю Величка приймає й Т. Korzon, Dola i niedola Sobieskiego II, 327.

дійсно так, як оповідав Величко, пишучи про них яких пів-сотні літ пізніше, — було оформлено вибір Дорошенка, та що він був визнаний на гетьманськім уряді в очах своїх і чужих. Так, у згаданій вже реляції білоцерківського коменданта Стакурського з дня 15. IX. 1665, соб-то за два тижні до Покрова, коли за Величком відбулася старшинська рада в Чигирині, читабмо: „по тім як скинуто і взято Опару, наступив на гетьманство пан Дорошенко, людина вельми доброзичлива і вірна, котрого військо прийняло дуже охоче і слухає. Цей пан, теперішній гетьман, дуже добре веде свої справи і часто зноситься зі мною листами, нічого не чинячи без моєї розі“.¹⁸⁾ Існує ще один доказ, що Дорошенка узнавано гетьманом ще перед радою 1 жовтня 1665 року, а саме — виданий ним 11. IX. 1665 у Чигирині універсал шляхтичеві Гаврилу Ясліковському з підтвердженням права на володіння селом Кучеровою аж на другому кінці України, за Глуховом, на самій граници з Московщиною;¹⁹⁾ хоч це було властиво лише підтвердженням того, що Ясліковський мав грамоти на Кучеровку від короля Володислава IV і від гетьмана Б. Хмельницького, які загинули під час спалення Черкас Бруховецьким, але це показує, що вже 11. IX. 1665 Дорошенко урядував у Чигирині як гетьман.

Але на той час бути вибраним чи визнаним за гетьмана означало ще дуже мало: треба було фактично опанувати територію правобережної України, ситуація якої була дуже скомплікована. В руках у Дорошенка були лише Чигирин, Лисянка, Умань й менші міста до Корсуня на півночі. В самім Чигирині стояла польська залога, так само як в Білій Церкві, Корсуні, Паволочі. В Каневі трималася залога Бруховецького. Брацлавщина була в руках полковників Дрозденка і Думітрашка, які держалися московської орієнтації і зносились з наказним Бруховецького Ермоленком, що сидів у Переяславі. На півночі, в Мотовиловці й на київському Поліссі, засів Децик, що також тримався московської орієнтації. Того „много-людства“, яке було при Оpari,²⁰⁾ при Дорошенку на первих порах не було: багато козаків розійшлося по домах. Цілі відділи переходили на бік його ворогів, як наприклад ті 200 козаків, що з своїми сотниками й прaporами прийшли до Ермоленка 29. VIII. 1665.²¹⁾ Приблизно тоді ж полковник Овруцький Децик доносив київському воєводі князю Львову, що „війська козацького при Дорошенку немає й тисячи, всі від нього тікають, дождаючи й собі той приємності від Орди, що була при Оpari; всі кажуть: Дорошенко ходить з Ордою, а з городів козаки до Дорошенка не йдуть і позамикалися.“²²⁾ Опорою Дорошенка була Орда та ще, як побачимо, польська поміч, головно з Білої Церкви.

Не вважаючи на свої досить малі сили, Дорошенко виступив перш за все проти Дрозда, який і сам мав аспірації до гетьманства. Василь Дрозд або Дрозденко у перше появляється в 1654 р., як отаман села Ольшанського Ніжинського полку.²³⁾ В 1656 році він був сотником в полку Івана Нечая на Білорусі. Пізніше перебрався на Подністров'я і тут зібрав ватагу, в якою воював на всі сторони.²⁴⁾ Був це, як слушно каже Н. Петровський, „тип військового авантурника-кондотієра“.²⁵⁾ Військо цього кондотієра виросло до 20.000, навіть до 40.000 людей. В тім числі згадують

¹⁸⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 30.

¹⁹⁾ Ф. Уманець, Гетманъ Мазепа, СПБ, 1897, ст. 425—427.

²⁰⁾ Акты V, 306.

²¹⁾ Акты VI, 26.

²²⁾ Акты V, 306.

²³⁾ Акты X, 824.

²⁴⁾ Ів. Крипякевич, Серби в укр. війську, „Записки“, т. 119, Львів 1920, ст. 88—89.

²⁵⁾ Петровський, Змова Децика, ст. 36.

4000 сербів і 10.000 волохів. З тим військом Дрозд побив Тетерю й засів у Брацлаві, як „полковник Брацлавський“. Під ним служило ще троє таких же авантурників як він, що йменували себе полковниками: сербин Думітрашко Райча, грек Кость Мигалевський і ще якийсь Евтихій; в імені їх всіх Дрозд писав 21.VIII. 1665. з Брацлава до київського воєводи Львова, що хоч вони й не присягали цареві, але готові за його вмерти.²⁶⁾ Цей Дрозд напав розбійницьким способом на Домну Розанду, вдову по Тимошеві Хмельницькому, в Рацькові, пограбував її скарби, а її саму казав бити.²⁷⁾ Домна Розанда жила іще в 1666 році й не була замордована Дроздом, як пише Й. Ролле,²⁸⁾ принаймні в своїм листі до Стакурського з дня 10.VI. 1666. Дорошенко подає, що „пані Домна пише, що з Порти їде новий господар, а теперішній Дука зовсім вугруговану поїхав до Стамбула.“²⁹⁾ Господар Григорій Дука дійсно був скинутий в маю 1666 року.

Вже 26.VIII. 1665. Єрмоленко доносив князю Львову, що Дорошенко зразу після проголошення його гетьманом вирушив зпід Лисянки на Буків, а з Букова на Брацлавщину проти Дрозда.³⁰⁾ В слідуочім своїм листі він уже дає картину боєвих дій. Перебіжчики з Дорошенкового війська доносили йому, що Дорошенко став табором під Івангородом, звідки вислав підізд до містечка Кублича над Бугом. Дрозд вийшов сам з Кублича з усім своїм військом, якого рахувано аж на 40.000, і розбив цей підізд, уявши більш сотні татар у полон.³¹⁾ Але мусів уступити перед самим Дорошенком до Брацлава, де той і обложив його. При Дорошенку було, як показували полонені язики, коло 40.000 Орди і козаків, кінних та піхоти, 20.000. Стакурський прислав йому 500 драгунів з Білої Церкви. Облога затяглася по одним відомостям на 20 днів,³²⁾ по другим на 6 тижнів.³³⁾ Провадилася вона згідно з усіма правилами військового мистецтва; роблено штурми, обложенці відповідали вилазками; німці з Білої Церкви одвели воду, щоб швидче змусити обложенців до капітуляції.³⁴⁾ А тимчасом татари розпустили свої загони аж до Полісся й забирали людей у неволю.³⁵⁾ Нарешті Дрозд не витримав голоду і здався на прикінці жовтня, але не Дорошенкові, тільки Орді.³⁶⁾ Він дістався в полон мурзі Камамбету разом з жінкою й дітьми. Дорошенко, здобувши Брацлав, пішов до Рацькова, де були закопані скарби Домни Розанди, пограбовані Дроздом. Він забрав собі ті скарби і дав з них 30.000 золотих Камамбету, а той видав йому Дрозда з жінкою. Дорошенко одіслав їх до Чигирина.³⁷⁾ Зпочатку він не робив Дроздові нічого злого і на домагання з польського боку про його видачу відписував, що не може того зробити, бо взяв Дрозда „на свою сумління“, а крім того тому, що на його бік перейшли деякі Дроздові полки і тепер, коли вони почують про арешт Дрозда, то зараз же збунтуються. Через те він і не може видати того „брацлавського пташка“.³⁸⁾ Однаке за деякий час Дорошенко таки казав Дрозда розстріляти

²⁶⁾ Акти V, 307.

²⁷⁾ Акти V, 264.

²⁸⁾ Dr. Antoni J., Kobiety na dworze Czyhryńskim, „Biblioteka Warszawska“ 1893, кн. IX, ст. 441, також Sylwetki histor., seruya VIII, 311—314.

²⁹⁾ Biblioteka Narodowa J. Pilsudskiego, код. 135, л. 98.

³⁰⁾ Акти V, 308.

³¹⁾ Акти VI, 27.

³²⁾ Акти VI, 37.

³³⁾ Акти VI, 44.

³⁴⁾ Акти VI, 45.

³⁵⁾ Акти VI, 29, 34.

³⁶⁾ Акти VI, 61; Петровський, Нариси з Історії України, Ніжин 1930, ст. 280

³⁷⁾ Акти VI, 62—63.

³⁸⁾ Архів Красін., код. 4025, лл. 56 і 60.

за те, як оповідав Величко, що він зробив спробу втісти до Бруховецького, викравши у Дорошенка гетьманську булаву — за допомогою підкупленого сердюка.³⁹⁾ Син Дрозденка Василь жив у 1707—1708 роках в Ясах, а перед тим служив у короля Станіслава Лещинського. Він брав участь в організації доноса царю Петру I на Мазепу.⁴⁰⁾

Міста Ладижин, Кальник, Немирів здалися Дорошенку.⁴¹⁾ В Ладижині міщане здали йому місто, а начальника залоги Царя, разом з старшиною, видали татарам, ті ж відіслили Царя разом з Опарою до Польщі, де король наказав вбити його на палю за те, що він двічі тікав.⁴²⁾ Полковник Мельник здав Кальник добровільно. На бік Дорошенка перейшов з своєю ріжноплеменною ватагою Костянтин Мигалевський, що йменував себе полковником Подільським. Він оповідав пізніше у Могилеві, ніби то він був виданий Дорошенкові могилівськими міщанами, пробув у Дорошенка в полоні два тижні, потім утік, зібрав військо і бився з Дорошенком на Росаві.⁴³⁾ В дійсності було, здається, зовсім не так. „Полк“ Мигалевського складався з самих розбишак, і на його „піхоту“ дуже скаржився Дорошенко в листі до Стакурського 10. VI. 1666. на передодні зради Мигалевського.⁴⁴⁾ Тільки Думітрашкові Райчі пощастило вирватись від Дорошенка й прибути з своєю ватагою в 500 душ усякого гульгатьства до Канева. Звідти він перейшов до Переяслава й став на царську службу.⁴⁵⁾

Овруцький полковник Децик, який теж мріяв про якусь провідну ролю, по тому як не вдалася якась його змова проти Бруховецького, покинув самовільно в кінці жовтня Мотовиловку і рушив 29. X. 1665. з своїм полком до Київа.⁴⁶⁾ Це дуже стурбовало московський уряд і представників Бруховецького (який саме тоді перебував у Москві), бо зараз же по його відході заняли Мотовиловку поляки з Білої Церкви. Децик був заарештований, одісланий до Москви, звідки помандрував на Сибір.

На початку падолиста 1665 р. вся правобережна Україна була вже очищена від прихильників Москви — за війском лиши одного Канева. Разом із тим були усунені й ріжні претенденти до булави: Опара, Дроzd, Децик. Тепер Дорошенко міг повернутись до Чигирина й заняться організацією війська та управи обширним краєм. Треба було зясувати й оформити свої відносини до центральної польської влади, себ-то до короля. Ми бачимо, що ще в часі кампанії Дорошенко пише 23. X. 1665. „з тaborу“ листа до Полтавського полковника, до сотників і до цілого полку, де запевняє їх, що він дбає тільки за спокій „заплаканої отчизни“ та за вольності військові й умовляє їх піддатися за прикладом Дрозда і Децика під руку польського короля, не покладаючись на ненадійну й облудну поміч Москви, загрожуючи, що в противному разі оберне проти них татар-

³⁹⁾ Акти VII, 185; Величко II, 135—136. 20. II. 1666. Дрозд іще був живий і навіть брав участь в раді, див. Праці ком. укр. права, VIII, ст. 28.

⁴⁰⁾ Костомаровъ VI, 573.

⁴¹⁾ Акти VI, 38.

⁴²⁾ Kochowski, Climacter III, Liber IV, ст. 195—196.

⁴³⁾ Акты VI, 167.

⁴⁴⁾ Biblioteka Narodowa Pilsudskiego, kod. 135, л. 98.

⁴⁵⁾ Акты VI, 166—167.

⁴⁶⁾ Децик був один з ватажків - авантурників того ж типу, що й Дроzd або Думітрашко. Його Овруцький полк, як слухно каже Петровський, слід розумітія як одиницею військову, а не військово-територіальну. Його „змова“ виявилася в надісланні на поч. серпня 1665 р. листа до Дрозда, в якому він підбурював Дрозда проти Бруховецького й подав думку скликати раду на Росаві для вибору нового гетьмана; цей лист знайшов у Москві. Архіві M-ва Закорд. Справ проф. Н. Петровський і опублікував у своїй розвідці „Змова Децика. До історії клясової боротьби на Україні в XVII столітті“, Ніжин 1932.

ські й польські сили.⁴⁷⁾ Це був лише початок акції, яка мала прихилити під регімент Дорошенка й Україну лівобережну.

Тимчасом розпочинаються зносини з королем. 20. XI. 1665. Дорошенко висилає два листи з Умані. Невідомо, чи це перше його звертання до короля; можливо, що це було вже вдруге, бо в „Інформації“, даній послам 26. XI. 1665, говориться про „перших, других і теперішніх послів“. В першім з уманських листів висловлюється просьба, щоб король наказав своїй канцелярії видати приватні або одкриті листи до Запорожського Кошу, щоб заохотити запорожців до підданства. Так само і на лівий берег Дніпра в ріжкін полки були б потрібні „бланкети“, які можна б розсилати вже з Чигирина. Також просить видати привileй на вибрання „української індукти“, з огляду на великі видатки, особливо на піхоту, та щоб „президії“, себ-то залоги в Чигирині та Білій Церкві не накладали руку на цю індукту⁴⁸⁾.

В другому листі Дорошенко, згадавши про привернення до підданства королеві Подністрянщини Й Побужжа, старанням своїм і всього Війська, просить про уконтентування Війська Запорожського в усіх його потребах, для чого найкраще було б прислати яких поважних кімісарів, щоб вони вислухали побажання Війська. А поки що просить про увільнення від обовязку постачання залогам, що дуже тяжко робити в так спустошенному краю, тим більше, що тут „на горизонті українському“ явні суть заслуги Війська перед королем — ота маса забитих, поранених, що проливали кров за достойнство короля й за цілість Річи-Посполитої. Крім того просить про увільнення митрополита Йосифа Тукальського, Юрія Хмельницького й Григорія Гуляницького.⁴⁹⁾

Про їх увільнення клопотався ще Тетеря, нагадуючи про це мало не в кожному листі до короля з 1665 року,⁵⁰⁾ а також київська шляхта — в своїй інструкції депутатам на сейм 1665 року.⁵¹⁾ В. Айнгорн на основі документу в Московського Архіву Юстиції (Столбцы Малорос. Приказа № 5872) каже, що Дорошенко добивався увільнення м. Тукальського так само як і Юрія Хмельницького⁵²⁾ також за посередництвом кримського хана.

Днів за шість після згаданого вище листа — новий лист, вже з Чигирина, з датою 26. XI. 1665., висланий через послів, які дістали „Інформацію“ від гетьмана, теж з датою 26. XI. В листі згадув Дорошенко королеві про всі свої послуги ще з часів перед гетьманством, поки ще він „за згодою, волею й радою“ всього Війська Запорожського не став його воаждем і „щоденним невільником“. Далі слідує просьба про звільнення від обовязку давати провіяント для залоги; як би хоч одна чигиринська залога була виведена, це зробило б дуже гарне враження і на Задніпров'я. Пригадуючи, що за його антецесорів завжди вибралися на військо індукта і коморне, Дорошенко просить про видачу йому відповідного привileю, бо тепер і те і друге побирає комендант Білої Церкви; так само прибутки з чигиринського староства, які завжди йшли на гетьманську булаву, тепер вибирає комендант чигиринський.⁵³⁾

В „Інформації“ повторюються ті самі просьби. Дорошенко просить,

⁴⁷⁾ Акты VI, 50—51.

⁴⁸⁾ Арх. Красін. 4025, л. 45.

⁴⁹⁾ Арх. Красін. 4025, л. 46.

⁵⁰⁾ Архів Красінських, код. 4025, лл. 4, 12, 13.

⁵¹⁾ Архівъ Юго-Западной Россія ч. II, т. 2, ст. 180.

⁵²⁾ В. Эйнгорнъ, Сношения малорос. духовенства съ московскимъ правительствомъ, М. 1899, ст. 320—321.

⁵³⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 47.

щоб його піхота, розложеня на зимових кватирах на Забужку й Подністров'ю, не зазнавала перешкод від військ коронних; щоб жовніри залог не кривдили населення, що робить дуже погане враження на населення Наддніпрянщини; щоб вивести чигиринську залогу, і без якої вдалося оборонити місто від Бруховецького; знову просьба за індукту й доходи з староства чигиринського; знову ж друга просьба за митрополита Тукальського, Ю. Хмельницького й Гуляницького; також просьба поклопотатись про звільнення з московської неволі рідних братів гетьмана (очевидно Андрія і Григорія). Пригадується про потребу листів до запорожців і при силки хоча б десятка бланкетів для Задніпров'я.⁵⁴⁾

В кінці 1665 р. прийшли до Чигирина листи від короля (на жаль, вони, скільки знаємо, не збереглися навіть в копії). Дорошенко посылав на новий рік відповідь (1 січня 1666) разом з окремою „Інструкцією“ послам, яка б січня вже була віддана у Варшаві, так само як і лист. В тім листі він дякує королеві за ласку, пригадує, як то його батьки по трудах заживали спокою, а він нещасливий, „не маючи, де голови приклонити, мусить рад-не-рад залишатись до часу невільником тої функції, носячи титул гетьмана запорожського, і то лише за-для того, щоб військо не залишилось без голови і не пішло в ростіч; одже залишаючись на цім клопотливим уряді, мусить що-дня проливати шіт на услугах короля“; далі пригадув свої давні услуги, ще перед літами на Задніпров'ю, на Забужжу, на Підністров'ю, в нагороду за які мав самий лише клопіт і ущербок своєму здоровлю й маєтку; просить про звільнення від обовязку провіянтувати польські залоги, що дуже тяжко робити в зруйнованій Україні, тримаючи в той же час козацьке військо на поготові понад Дніпром; грозить, що коли король не звільнить його від цього тяжкого обовязку, то він муситиме скласти з себе на раді гетьманський уряд. Військова скарбниця зовсім вичерпана аж до „останнього обола“, так що нема чим прожити. Повідомляє, що не може ніяк прислати „брацлавського пташка“ (очевидно — Дрозда), щоб не викликати розрухів серед колишніх його полків; нарешті просить поклопотатись перед московським урядом про визволення його братів (Андрія і Григорія) з московської неволі.⁵⁵⁾ До речі: про звільнення Григорія Дорошенка клопотався ще Юрій Хмельницький, як видно з його інструкції своїм послам до короля з 13. III. 1662. Пізніше про це саме стрався і Тетеря, доручаючи в своїй інструкції Гуляницькому 27. I. 1663. поклопотатись про це перед королем.⁵⁶⁾

Аналогічні побажання виложені Дорошенком і в його інструкції, за його підписом і печаткою. В ній він просить короля про підтвердження вольності Війська Запорожського, про висилку комісарів для „уконтентування“ Війська, про звільнення України на один рік від жовнірських стацій і провіянтування фортець. В окремому пункті виложено просьбу про звільнення митрополита Йосифа Тукальського, о. Хмельницького і Гуляницького з мальборгської фортеці. Так само і про інтервенцію перед московським царем в справі увільнення братів гетьмана. Особливо ж просить про скоріший відпуск посланого недавно осавула Пиляя.⁵⁷⁾ В приписці до інструкції Дорошенко просить вислати приватні або відкриті королівські листи на Запорожжя і на лівий берег Дніпра та про привileй на українську індукту, з огляду на великі видатки, особливо на ранених та

⁵⁴⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 48.

⁵⁵⁾ Архів Чарторийських, код. 402, л. 417.

⁵⁶⁾ Архів Чарторийських, код. 402, л. 469—476.

⁵⁷⁾ Дем'ян Піляй правіз Опару до королівського обозу.

хворих. Підкresлює, що за останніх воєнних подій набралася незлічена сила поранених, до яких потрібно особливої королівської ласки.⁵⁸⁾

На цю інструкцію маемо проект відповіді, виготовлений королівською канцелярією 5. II. 1666. і правдоподібно дорученої Дорошенковим послам. Король, читаемо в ній, як і завжди, з вдячністю приймав заяви вірного підданства Війська Запорожського і „igrodzonego Hetmana terazniejszego“ (цікаво, що в цілій відповіді Дорошенко ніде не названий по імені), обіцяє заховувати в силі військові вольності й розширяти їх, аби лише Бог дав, щоб „ті провінції цілком звільнити з ворожої посесії“, коло чого король має пильне старання; обіцяє прислати комісарів, але вже по сесії сейму, до якої їй ця справа належить. Нехай же і Військо Запорожське пришло своїх послів на той сейм.

Король дуже хотів би, щоб не тільки на один рік, але й на увесь час Україна була вільна від жовнірських стацій, але ж ворог має провінції в своїй владі й держить по містах залоги, одже треба, щоб королівські війська, коли не всі, то хоч частина їх, зоставались там для одсічі ворогам. Але ж ті залоги не можуть жити самим повітрям, а щоб привозити провіянт з оцих тут країв, то це річ зовсім неподобна. Одже нема ніякого обтяження, коли годувати ці залоги, бо де люди працюють, там повинні й хліб істи, зостаючись на такій службі. Та й сама провінція не така вже вбога, щоб не могла прогодувати тих людей. Король певен, що теперішній гетьман приложить того старання.

Отця Тукальського, віліскопа білоруського, й отця Хмельницького, які перебували до цього часу і не у вязниці, і не в кайданах,⁵⁹⁾ король наказав відпустити на свободу. Те саме зробить незабаром і з паном Гуляницьким, котрого давні заслуги завжди зостають у короля в решпекті. Не він жадним вязнем і живе на вільному помешканні, а в близькому часі буде для заспокоєння того краю зовсім відпущеній з королівського наказу.

Король охоче приймав просьбу теперішнього пана гетьмана в справі звільнення його братів в неволі й обіцяє це зробити, як тільки почнуться перетрактації з московським царем, а це має наступити вже в перших днях місяця лютого. Цю справу буде доручено комісарам. Інтереси поранених і покалічених в останній війні козаків король ласково бере до уваги, але тому що в інструкції од Війська цей пункт висловлений неясно — в чім би мала виявитися королівська опіка, то королівська канцелярія просить докладніших відомостей в цій справі.⁶⁰⁾

18. січня 1666 р., себ-то всього яких два тижні по висланні згаданої інструкції, висилается до короля нова „інформація“. Везе її надворний ротмістр Ярема Петрановський.⁶¹⁾ В ній повторюється, що Дорошенко вважає на себе „тягар гетьманства“ без згоди і дозволу короля та й носив цей титул лиш через те, що бачив „imminenterem cladem i wielką ginię całej Ukrainy“ і боявся, щоб військо, залишивши після Опари бев голови,

⁵⁸⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 57.

⁵⁹⁾ Митрополит Йосиф Тукальський і архімандрит Юрій Гедеон Хмельницький ще 29. XI. 1665 склали, „стоячи на вколюшках і поклавши два пальці на хрест“, присягу в тім, що вона будуть вірні Польщі й не матимуть зносин з її ворогами, особливо з бунтівниками, ребелівантами, москалями, коваками, й будуть слухати гетьмана Тетерю, живучи там, де він їм вкаже. Підписалися: grzesznik Joseph Nielubowicz-Tukalski i grzesznik Gedeon Chmielnicki. Оригінал в Arch. głów., dział XXVII, karton 42, Nr. 112. Копія в Архіві Чарторийських у Кракові, код. 612, Nr. 18, ll. 481—482.

⁶⁰⁾ Арх. Чарторийських 402, Nr. 41, ll. 611—614.

⁶¹⁾ Ярема Петрановський, заможний шляхтич в Барської околиці, вислужений в короннім війську (за що дістав ряд маєтностей на Київщині, Брацлавщині й навіть на Лівобережжу) вступив на службу до Дорошенка і став одним з найкраїших його полковників та дипломатів. Див. про нього у Липинського в „Z dziejów Ukrainy“, Kraków 1912, ст. 266 і 278.

не розіпалось, та щоб не повстали великі бунти по містах та містечках. Запевнюються, що на гетьманство вибрали його не мурзи, а ціле Військо Запорожське, яке буде й суплікувати на сейм до короля. З ханом не ведеться жадної конспірації на шкоду Річи-Посполитої, але за для добра батьківщини ведуться листовні зносини в справі збереження взаємного миру; ханові посилається поміч, так як і він зного боку таку поміч „для спільної роботи“ уділяв королеві. Сповіщається, що поза Бугом і понад Дніпром розміщено серденятські полки, щоб вони були пересторогою від степу й Запорожжя та щоб знову не вибухла якась ребелія, що „*inter barbaros nie nowina*“. Знову пояснюється, що не може прислати „*apiscillum Bracławiensem*“, бо взяв його на свою сумління, тим більше, що Дрозд (бо це про його мова) присягнув на вірне підданство королеві. От може згодом буде прислано його на сейм, коли туди поїдуть посли від Війська.

З залогами українськими (в Білій Церкві, Корсуні й Чигирині) сяк-так дає собі раду, хоч трудно добувати провіяント на зубожілій, винищений Україні. Знову просьба за братів, що сидять у московській неволі. Повідомляє, що від бувшого коронного маршала Любомирського не мав жадних листів і взагалі не мав жадних устних конференцій з ним.⁶²⁾ Посилає листи хана, до його і до всього Війська Запорожського писані, а також від новоучиненного в московській столиці боярина Бруховецького, якими він баламутить простий люд і нахиляє до себе.⁶³⁾

Щоб пояснити, чому справа українських фортець і польських в них залог стояла майже в осередку листування між Дорошенком і правителством Річи Посполитої, треба сказати про них кілька слів, спираючись на відомості, які подавалися про ті фортеці як з польського, так і з московського (за посередництвом українців) боку. Фортеці були побудовані в 1664 році заходами Стефана Чарнецького.⁶⁴⁾ Коли в 1665 році весною коронне польське військо вийшло з України, в цих фортецях полищено залоги; комендантом головної з них, в Білій Церкві, був генерал-майор Ян Стакурський.⁶⁵⁾ Автор *Relacji podróży po Ukrainie*, представлена 29. IV. 1665. королю у Варшаві, каже, що ця фортеця була добре забезпечена великими запасами: провіяントом, порохом, селітрою, гарматами, криницями з водою, їжевиною на пів-року.⁶⁶⁾ Сам Стакурський писав 15. IX. 1665. до канцлера Пражмовського, що його „ефективи“ разом з офіцерами складають 2000 людей — мається на увазі коронне військо.⁶⁷⁾ Серед офіцерів було чимало німців; з них Стакурський найчастіше згадував в своїх реляціях *Treig'a*, *Firsch'a*, *Löbell'я*, з яких останній в 1667 році сам став комендантом Білої Церкви. Окрім залоги з жовнірів, комендант мав у своїм розпорядженні охотничький полк Сердені, т. зв. серденят, козаків Білоцерківського полку, на чолі яких стояв полковник Самійло Фридрикевич, лояльність котрого Стакурський часто підкреслював і клопотався про наділення його маєтностями,⁶⁸⁾ і нарешті — Орда. Число її бувало ріжне:

⁶²⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 60.

⁶³⁾ Саме в той час точилася боротьба між королем і Любомирським, який старався притягнути на свій бік і козаків. Він мав багато прихильників, м. ін. Грушу, що седів у Полонному. Дав. Krupowicz, *Zbiór dyplomatów*, 1858, ст. 132—133.

⁶⁴⁾ Pamiętniki Łosia, Kraków 1858, ст. 79.

⁶⁵⁾ Стакурський був р. 1660 комендантом Грудайлівським, 1661 став полковником пішого полку, в 1665—67 був комендантом Б. Церкви, помер р. 1669. Дав. Ed. Rulikowski, Jan Stachórski, „Dziennik Warszawski“ 1855, NN 257, 258, 260 і 262,

⁶⁶⁾ M. Krupowicz, *Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych*, Wilno 1858, ст. 132—139.

⁶⁷⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 30.

⁶⁸⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 18.

з листа Стакурського до канцлера Пражмовського з 15. VIII. 1665., що ІІ було 3000,⁶⁹⁾ пізніше (під кінець 1665 р.) тільки 2400.⁷⁰⁾

Полонені й язики, яких розпитували московські воєводи на місці й у Москві, давали щодо числа залоги такі відомості: за відомостями обох полонених драгунів з Білої Церкви, присланих Єрмоленком до Москви,⁷¹⁾ у фортеці було 30 гармат королівських, що з ними король ходив у поход на Україну, 20 білоцерківських, 6 „верхових“; з погреба пороху й багато всякої амуніції й припасу. Знов же язики, захоплені в Мотовиловці, показували, що в Білій Церкві кінноти і піхоти було 3000 людей, та ще татар 2400.⁷²⁾ Пізніше в листі з дня 28. II. 1666. Стакурський подавав, що в Білій Церкві разом з Корсунем 2000 людей.⁷³⁾ Та хоч язики показували, що у фортеці багато запасів, але всі реляції Стакурського до короля, до канцлера та до інших високих державних осіб переповнені скаргами й жалюми на брак провіянту й грошей.

Комендант Білої Церкви був головним начальником усіх інших залог: Чигиринської, Корсунської й Павлоцької. Фортеця в Чигирині з її верхнім та нижнім замками була обсаджена польською залогою в 1664 році. Комендантом її був від початку Михайло Жебровський, дуже енергійна людина, що брав пізніше участь в кампанії 1670—73 років і в р. 1676 поляя в бою під Журавним, маючи вже рані генерал-майора.⁷⁴⁾ Залога Чигирина складалася з кілька сот людей, поляків та німців. Становище чигиринської залоги було дуже трудне. Дорошенко дуже скруто й провіянтував, попросту „виживаючи“ в Чигирина, так що люди десятками покидали службу і розвігалися. В своїх листах, переходячи між козаками Бруховецького, Жебровського скаржився Стакурському (15. VII. 1666.), що за три тижні він загубив чотири роти. Так само і в другому листі він нарікає, що люди тікають „по цілій роті“.⁷⁵⁾ В своїм листі до Пражмовського з дня з дня 21. V. 1666. Жебровський пише, що „замкнув своїх жовнірів як у монастирі і ні на крок не пускає в замку. Козакам досадно, що королівські люди сидять в Україні. Доводиться щодня турбувати пана Гетьмана про хліб, якого — Бог тому свідок — може стати на півмісяця.“⁷⁶⁾ Голодні жовніри підкинули були на гетьманське подвір'я листа, де скаржились на коменданта, ніби він морить їх голодом, а сам посилає гроши, золото і срібло бочками до Львова.

Є звістки, що в 1667 році, коли Дорошенко вже посірвав в Польщою, чигиринська залога ще боронилася, і Дорошенко добував її в козаками і поспільством.⁷⁷⁾ Вона трималася ще літом 1667 року,⁷⁸⁾ і Дорошенко, мабуть, щоб не руйнувати замку, не хотів брати її штурмом, а держав лише у тісній блокаді⁷⁹⁾ і під осінь випустив за поровоумінням 250 людей разом з комендантом, які пішли до Київа, а звідти до Польщі. 150 драгунів залишилося у Дорошенка на службі.⁸⁰⁾ В чигиринськім замку переважалися козацькі трофеї з під Жовтих Вод, Корсуня, Пилявців та інших місць, — гармати з усією муніцією, прапори і т. ін., „на якіре przypomie-

⁶⁹⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 22.

⁷⁰⁾ Акти VI, 49.

⁷¹⁾ Акти VI, 37.

⁷²⁾ Акти VI, 49.

⁷³⁾ Архів Красін., код. 4025, л. 69, також Акти VI, 83.

⁷⁴⁾ „Dziennik Warszawski“ 1855, № 360, ст. 3.

⁷⁵⁾ Акти VI, 116—117.

⁷⁶⁾ Арх. Красін., 4025, л. 77.

⁷⁷⁾ Акти VI, 118.

⁷⁸⁾ Акти VI, 177.

⁷⁹⁾ Акти VI, 183, 186.

⁸⁰⁾ Археографіческий Сборникъ VII, Вильна 1870, ст. 137.

nając, pisał r. 1666 Stachurski, chłopstwo od żalu wzdręcza, za których odwiezieniem mogliby zapomnić Chmielnickiego".⁸¹⁾

Фортецю в Корсуні відбудовано було в 1664 році Яном Сапігою. Власником міста Корсуня був Самійло Лещинський, обозний коронний і староста Луцький. Але, скільки знаємо, за тих часів, про які у нас мова, він жадної ролі в справах, звязаних з долею фортоці, не відогравав. Фортеця була досить добре укріплена, принаймні під час нападу Грицька Гамалії на Корсунь 4. IV. 1665, коли він опанував лише саме місто, польська залога одеселася в замку й лишилася в Корсуні на далі.⁸²⁾ Але ця залога була невелика; як показував у Москві на допиті полонений майор-німець, було в ній всього 250 людей піхоти.⁸³⁾ Корсунська залога стояла в тісному звязку з Білою Церквою, і весною 1664 року, коли вже не сила було триматися далі, корсунський комендант з своїми людьми одійшов до Білої Церкви. Корсуньувесь час, не менше від Чигирину, нарікав на брак живности і провіянту, і добути його, на думку автора реляції з весни 1665 р. „не було з чого“.⁸⁴⁾ Стажурський мусив підгодовувати Корсунську залогу. Коли в лютому 1666 року полковник Dobschutz привіз до Білої Церкви з коронного скарбу 9650 злотих на провіянт, то з них 2000 дано на Чигирин, 4000 на Корсунь, а решту на Білу Церкву з Паволоччю. Той же полковник привіз і 21.500 злотих хлібових. „Але Корсунь ледве чи зможе мати за ці гроши провізію на 3 місяці, жадної іншої допомоги нема ні звідки, як тільки з Білої Церкви“.⁸⁵⁾

В Паволочі також стояла невеличка залога, яка однаке не відогравала значної ролі в тогочасних обставинах. Найбільше докучала Дорошенкові фортеця Білоцерківська. Як влучно зауважив автор сучасного допису до „Theatrum Europaeum“, була вона йому „ein Dorn in Augen“.⁸⁶⁾

Величко переказує, що на Водохрещах 1666 року відбувся в Чигирині „вальний зізд“ полковників і старшини, який підтвердив Дорошенка на гетьманстві. Ось його оповідання: „Зостаючи Петро Дорошенко в Чигирині найменованним в прошлом 1665 году Гетманом, яко бил в річах вшелляких цекавим, так єдно через дари, друге через обітниці, кому належало, пришлих ласк і респектов своїх, снадно потрафил в тоб, же і совершенний гонор Гетманский не одійшол од него; ібо єгда о Крещенії Господнем зїхалися в Чигирині полковники тогобочні з іншою старшиною і товариством виборнішим, тогда учинивши раду о гетьманстві, без долого розмишленія его же, Дорошенка, полковника тогда черкасского, єдиногласним гетьманом провозгласили і утвердили, і клейноти войсковії зараз єму вручили, і присягою взаємною Гетман Войску, а Войско Гетману на вірность і щирость закріпили: но не специфікували того, при котором монарху, чи російском, чи полском зоставати будуть. Дорошенко теди цілим зоставши Гетманом і добре старшину і войско напитками утрактовавши, розпустил по домах“.⁸⁷⁾

Ні з яких інших джерел про цю раду в січні 1666 року нічого не знаємо. За те відомо, що в лютому того року дійсно відбулася в Лисянці генеральна рада, на якій обмірковувався напрям зовнішньої політики, го-

⁸¹⁾ Архів Чарторийських, код. 402, ст. 635 – 637.

⁸²⁾ Акти VI, 183.

⁸³⁾ Акты VI, 76.

⁸⁴⁾ M. Krupowicz, op. cit., ст. 134.

⁸⁵⁾ Архів Красінських 4025, л. 69.

⁸⁶⁾ „Theatrum Europaeum“, т. X, ст. 826.

⁸⁷⁾ Літопис Величка II, 94 – 95.

ловно відносини до Польщі. Склікання цеї ради заповідав уже Стакурський в листі з дня 28. II. 1666. до Пражмовського: підтверджуючи, що „теперішній пан гетьман досі залишається зичливим“, Стакурський каже, що він скликає в Лисянці генеральну раду і звідти више своїх послів на сейм.⁸⁸⁾

Про цю раду відомо головно зі слів „язика“, запорожця Тимоша Буренка, який розповів про неї у Москві 12 березня 1666 р. З його слів переказув про цю раду Соловйов, але не зовсім точно і докладно.⁸⁹⁾ Повний текст зізнань Буренка надрукував недавно Л. Окиншевич.⁹⁰⁾ Одже за Буренком справа була так: „20 лютого під Лисянкою в полі яких пів версті була у арадника Дорошенка з старшиною рада. А на раді були полковники Чигиринський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Подністрянський і Дрозд, сотники і старшина та міщене. Всього було на раді людей 300. I ухвалено було вислати до польського короля лисянського сотника Верещагу в десято товаришами, щоб король своє військо, ляхів та німців і Серденьового полку козаків, які в малоросійському краю на тій стороні Дніпра, казав усіх вивести до Польщі, бо вони беруть з них велику стацію і чинять великі налоги, а від ратних людей великого государя і від козаків сього боку Дніпра, які чинять їм досади, — не обороняють. А ім давати хліба і стації нема з чого, бо вже три роки хліба не сіяли. Та щоб їх в усьому по стародавнім правам задоволити. А вони, мовляв, завжди будуть королівських наказів слухатись. Та ще, щоб із мешканцями міст цього боку Дніпра жити в згоді, бо вже надокучило між собою воювати. Коли ж король ляхів та німців і серденят козаків з малоросійських міст не виведе, то вони всі з жінками й дітьми, покинувши свої міста і хати, помандрують світ за очі.

А Серденьового полку старшина, яка була на раді, казала: для чого то вони не хочуть держати в Україні королівського війська і хочуть забути їх з України до Польщі й годувати їх не хочуть? Кричали на Дорошенка з великим шумом і називали його татарським гетьманом, тому що він, мовляв, поставлений в гетьмані від татар, а не військом обраний, і стації давати не хоче. Казали, що всі скоро поїдуть до короля.

І Дорошенко ім казав: хоча б вони й зараз до Польщі помандрували, то нічим їому це не загрожує, і він цього не боїться. А що ви мене, казав, називаєте не гетьманом, так чого ж ви у мене стацій просите? Королівського війська та їх нам не прогодувати і тільки самих себе погубити. Та й поклав булаву перед ними і не хотів заставатись гетьманом. А далі пішов до міста. А Серденьового полку старшина зараз же розіхалася в ради хто куди. Полковники і старшина догнали Дорошенка й привели назад у раду, вчинили його по старому гетьманом і булаву йому дали“.

До Бруховецького постанови лисянської ради ради дійшли в такій вераї, як він писав у Москву 9. III. 1666: узятий явик показував, що „20. лютого під Лисянкою Дорошенко з старшиною учинив договір, щоб ляхів, які були по містах, вислати всіх до Польщі, а самим з усіма задніпрянськими містами приклонитись до Кримського хана і по весні разом з Ордою йти на цей бік Дніпра війною. Як що ж ляхи в Україні до Польщі не підуть, то неодмінно їх по містах бити“.⁹¹⁾

Більш-менш те саме оповідав і мешканець Печерського монастиря Грицько Герасимів, що ізив 22. II. 1666. до Білої Церкви викупити сестру

⁸⁸⁾ Архів Красін., код. 4025, л. 69.

⁸⁹⁾ Солов'євъ, Исторія Россія XI, 171.

⁹⁰⁾ Праці Комісії укр. права VIII, 291—292.

⁹¹⁾ Акты VI, 88.

з полону і чув там, що Дорошенко радить раду в Лисянці з запорожцями й задніпранцями, щоб у них ніде по містах польських людей не було, а які є, то щоб їх вислати геть. І до коменданта Білої Церкви писав Дорошенко, щоб він з Білої Церкви з польськими людьми виступив і йшов собі до Польщі.⁹²⁾

II.

Козацькі інструкції на варшавський сейм 1666 року. Новий хан Аділ-Гірай в Криму. Початки зносин Дорошенка з Туреччиною. Спроба Дорошенка опанувати лівий берег Дніпра. Повстання у Богушовій Слободі й облога жоскаїв у Переяславі. Зрада Костя Мигалевського й пасивність польського правителства паралізують успішний розвиток акції Дорошенка на Лівобережжю. Польське військо вертається в Україну. Дорошенко примушений удавати в себе „зичливого“ до Польщі.

Як що на раді під Лисянкою й лунали голоси, які домагались радикальної постанови — „вигнати всіх ляхів з України до Польщі“, то умови, які були поставлені радиою королю й Річі Посполитій, звучали далеко скромніше і зводилися на домагання реституції становища козацької України, створеного... Зборовською умовою 1649 року! Так змінилося положення України за неповних десять років в часу смерти Богдана Хмельницького. Умови ці були виложені в інструкції козацьким послом на сейм 1666 року.⁹³⁾ В самім заголовку інструкції було дуже підкреслено, що вона зложена в імені Війська Запорожського, як старшини, так і черні, а гетьман в тім заголовку навіть не згадується, хоч потім в кінці документу його власноручний підпис положено на першому місці. Ось той заголовок:

„Instructia wyrazna od nas, wszystkiew starszyny, oboznego, sędziów generalnych, Pisarza y Asaułów, Połkowników, setników, Atamaniy, Towarzystwa y czerni wojska Je-go Kr. Msc wiernie przychylnego Zaporozkiego, teraz z iednostayne Rady naszey Łysianskiej na Seym Niniejszy do naiasniej-szego Maiestatu Je-go Kr. Msc Pana Naszego wielce Młwego y wszystkiew Rptey Posłom naszym powierzoną“.

В цій обширній і докладній інструкції насамперед говориться аж на трьох сторінках про потреби й інтереси православної греко-руської церкви. Головною перешкодою й заразою в її житті є унія, представники котрої не перестають переслідувати православних. Отож Військо Запорожське просить знести ту унію спеціальною сеймовою ухвалою, а всі вахоплені уніятами церкви й монастирі повернути православним. А коли б скасувати унію було неможливо, то нехай буде ухвалено, щоб не тільки в Україні, але і в цілій Короні, у Великім Князівстві Литовськім і скрів — щоб уніяти до православної церкви не втручались, попів і поспільство не утісняли, превелебних єпископів не переслідували. Далі висловлюється просьба за о. митрополита Тукальського, щоб його було випущено на волю; щоб було забезпечено на будучі часи вільний вибір митрополита представниками усіх станів православного суспільства в польській державі; щоб було повернуто забрану церкву в Любліні, і щоб монастир Мильецький не обтяжувано жовнірськими стаціями; нарешті, щоб згідно з постановами ще Зборовської умови митрополит і православні єпископи могли засідати в сенаті Річі Посполитої.

Окремо обговорені в інструкції справи просвіти: хоч київські школи

⁹²⁾ Акты VI, 82.

⁹³⁾ Ця інструкція зберігається в оригіналі в Архіві Чарторийських у Krakowі, в кодексі ч. 402, № 47, лл. 615—633.

перебувають під московським ярмом, але, Бог дасть, вони повернуться під королівську зверхність, то щоб київські школи, себ-то братська колегія, могли вільно одправляти і розмежити латинські науки. А як що колись побожні люди створять функцію бурс та семінарій для студентів, то щоб кожен, хто схоче фундовати, мав на це повну свободу.

Після цього говориться вже про справи самого Війська Запорожського. Одже мають бути запевнені всі його права, вольності і привелей, як було установлено Зборовською умовою. Що стосується Компута Війська, то поки що про це не подається окремої просьби, бо зараз Військо розірване, і більша його частина перебуває під московською протекцією. Козаки мають бути вільні від усякого утиску з боку дідичних власників, старост, державців, іх намістників, підстарост і урядовців, як що вони живуть в панських або королівських маєтках, і не підлягати їх юрисдикції, а судитися по своїм козацьким правам. Особливо це стосується козаків, які мешкають в добрах князів Вишневецьких, Збаразьких, Замойських, Конецьпольських та інших.

Тому що за бурхливих часів минулого року, в часі наїду й порядкування Дейнеків на цім боці Дніпра повстали й ріжні непорозуміння, то щоб король усе те пробачив.

„З огляду на те, що головою, доброю управою, пильним старанням і щоденною працею пана Петра Дорошенка, вибраного тепер однодушно і вільними голосами на гетьмана, ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра прийшли по часах незгоди до своєї згоди та єдності, і за його ж старанням і невисипщою працею прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві й до широго виявлення його перед усім світом“, то тепер просить короля затвердити Дорошенка на гетьманстві, щоб він противно давнім правам і привілеям не був deiectus, бо його вже всі добровільно й однодушно diabus viciis на повного гетьмана обрали.

„А іншого нікого собі не бажаємо й не жичимо“.

Далі йде просьба вислати листи в запевненнім королівської ласки на Запорожжа, бо через це можна буде лехче прихилити до себе й лівий берег Дніпра. Є відомості, що коли б Запорожці дістали такі листи, то прихилились би до короля й вирівали москалів, які стоять залогою в Січі. Бо нічим іншим, як тільки своїми облудними грамотами і царь і Бруховецький приваблюють до себе Задніпрянців. Одночасно подається просьба й ва серденятські й запорожські полки, які так прислужилися під час недавньої ребелії й її приборкання понад Бугом та понад Дністром.

Гетьману має бути надане, як це було здавна за антецесорів нинішнього гетьмана, старство Чигиринське на булаву. А Лисянка має бути дана на Військову армату, як це було вже й за Тетері.

Фортеці українські Військо досі як могло провіянутувало, але бачить Бог, яка руїна, яке спустошення й зубожіння краю, — так нехай би король і сейм дали пільгу хоч на один рік, а то страшна біда, і люди розбігаються, хто куди.

Нехай буде повернуто Війську з Білої Церкви всі гармати і військові клейноти, а монастир Трахтемирівський, як здавна бувало, нехай іде на шпиталь для поранених і хворих козаків.

Нехай король не бере за зле, що Військо, памятаючи услуги і братерство кримського хана, посидало йому на поміч два полки і виконало умовлену послугу: діялося це за згодою й радою пана Коронного Хорунжого та інших панів, що були під Брацлавом. З ханом нема у Війська жадних конспірацій та й не буде. З ханом ведеться листування й на далі має бути, але виключно про біжучі справи і для добра Ріchi Посполитої.

Тому що полки серденятські й запорожські надокучили людям сво-

їми стаціями, то нехай буде вказано, куди їх обернути, бо вже час воєнний, себ-то — весна настає. Окремий пункт містить проосьбу до короля про інтервенцію перед Москвою за козацьких вязнів, особливо за двох братів пана Гетьмана. Вдови козацькі нехай будуть вільні од становищ і стацій жовнірських та нехай належать до військової юрисдикції, а не загальної. Okрема проосьба — про Уманський полк. Індукта в Київському й Брацлавському воєводствах має іти на військовий скарб, бо Військо має великі видатки, яких нема чим покрити.

Окремо подається скарга на пана Тетерю, що забрав з собою військові привилеї, конфірмації й декларації королівської ласки, всі клейноти: армати і скарби; нехай би король наказав усе це повернути Війську.

Доходять до Війська скарги, що у Брацлавському воєводстві, а саме; у Немировщині, Вінницькому повіті, в Шарогродському й Могилівському ключі діються козакам велики кривди в худобі, майні й навіть на здоровлій житті; то нехай король видасть строгий наказ, щоб надалі того не було. Так само щоб і „президії“ (залоги) фортець на Україні не докучали козакам в іх ґрунтах, пасіках і дворах, особливо на Чигиринщині.

Нехай король і стани Річи Посполитої зволять уконтентувати Військо не нобілітаціями, не маєтностями, ані жадними іншими приватами, як то бувало за прежніх сеймів, коли деякі козацькі посли дбали лиш самі за себе, про що Військо і не анало, та й не за тим їх посыпало, — нехай Військо буде уконтентоване через потвердження його вольностей і через задоволення потреб православної церкви й духовенства.

Нарешті така проосьба: під час збурення міста Корсуня дейнеками,⁹⁴⁾ багато вірних, поважних і славних козаків полягло не так від дейнеської шаблі, як от полковник Дубина, скільки постраждало життя ганебною смертю од самого коменданта залоги — без усякої вині; інші попрощалися з світом після незносного вязнення. Так нехай король і стани Річи Посполитої захистять на будуче від такої кривди і Військо і всіх обивателів українських.

Під іструкцією, як уже сказано, власноручний підпис гетьмана Дорошенка і цілого ряду старшин. Ці підписи дуже цікаві, бо подають нам склад Дорошенкової старшини і тих полків, що були на початку 1666 року на його боці. Ось ці підписи: Іван Демиденко, обозний генеральний; Михайло Суличич і Семен Богаченко — судді генеральні; Іван Чекаловський писляр; Павло Апостол і Демян Пилия — осавули генеральні; полковники: Чигиринський — Прокіп Бережецький, Черкаський — Богдан Калістрат; Корсунський — Ігнат Улановський; Білоцерківський — Хар'ко Тарасенко; Паволоцький — Ярош Гриценко; Уманський — Григорій Білогруд; Тарговицький — Стефан Щербина; Кальницький — Василь Лобойко; Брацлавський — Михайло Зеленський; Подільський — Евстафій Гоголь; три полковники серденятські: Федір Мовчан, Матвій Каневець і Василь Волошин; три полковники запорожські: Семен Корсунець, Філіпп Іванович і Іван Чорнобил; нарешті — Сава, сотник полку Кременчуцького, правдоподібно як представник Лівобережжа, що тягло до Чигирину.⁹⁵⁾

⁹⁴⁾ Мається на увазі напад віч 3 на 4 квітня 1665 року на Корсунь лубенського полковника Грицька Гамалії, який забрав у полон Тетерину старшину, одіслану потім до Москви, саме місто спалив, а населення перегнав на лівий берег Дніпра. Польська залога одніділляся в замку. Див. про це Акты т. V, ст. 266—267, 269, 271—272.

⁹⁵⁾ Кременчуцька сотня належала від 1649 р. до Чигиринського полку, разом з чотирма іншими сотнями на лівому березі, в рр. 1661—1663 існував навіть окремий Кременчуцький полк. В самому Кременчуці держалася залога Бруховецького. Див. Микола Ткачевко, Нарис історії Кременчуцчини до поч. XVIII в. „Записки Української Академії Наук“, т. 24, Київ 1929, ст. 70—73.

Інструкцію повезли яко посли: Мих. Зеленський, Ів. Чекаловський, Пр. Бережецький і Гнат Улановський,⁹⁶⁾ які прибули до Варшави 28. IV. 1666.⁹⁷⁾ Весняна сесія сейму в 1666 році почалася 17. III. і вся була виповнена боротьбою короля з партією Любомирського. Нарешті 4. V. була вона зірвана, як здогадується польський історик Корzon — в наслідок інтриги королівської партії.⁹⁸⁾ Король прийняв козацьких послів уже по зірванні сесії, в спеціальній аудієнції 29. IV.—9. V.⁹⁹⁾ Кореспондент німецького альманаху „Teatrum Europaicum“, який подає про неї відомості, так формулює ті домагання, що їх поставили королю козацькі послі: 1) скасування церковної унії, 2) виведення польських залог з України, 3) пятилітня пільга для України від польської адміністрації й війська, 4) 40.000 ревстр козацького війська, як було установлено Зборовським трактатом 1649 р.¹⁰⁰⁾

На такі домагання,каже Корзон, король міг дати тільки ухиличиву відповідь, з огляду на трудне становище польської держави, яка стояла на порозі нового вибуху громадянської війни — між королем та Любомирським.¹⁰¹⁾ В час побуту козацького посольства у Варшаві колишній гетьман Тетеря приймав його роскішним обідом.¹⁰²⁾ Можливо, що він старався облекшити його місію своїми знайомствами та звязками у польській столиці.

Вже по виїзді посольства з Чигирина Дорошенко висилає 20. III. 1666. листа до короля з просьбою не допустити, щоб православна єпископська катедра в Перемишлі, яка увільнилася по виборі єпископа Антона Винницького на митрополита, дісталася єпископу-уніяту, щоб „тьма, навіяна отцем Терлецьким, не притъмарila світла православія“.¹⁰³⁾ В листі з 25. V., певно ще не знаючи наслідків побуту свого посольства у Варшаві, він сповіщав короля, що висланий королем до кримського хана підчаший мельницький Фр. Кобилецький не зміг через небезпечний проїзд дістатися до Криму й повернувся назад. Тимчасом з Криму прийшлазвістка про розрухи між татарами: хан Махмед Гірай мав нараду з солтанами, чи не почати в бійну проти турецької Порти; один з солтанів виступив проти такого наміру, кажучи, що не випадає, щоб через ханство кров бісурменська проливалася. Через ці заворушення хан Махмед Гірай мусив валишти трон, і на його місце прислано з Царьгороду Аділ-Гірая,¹⁰⁴⁾ котрий, вступивши на трон, прислав до Чигирина послів із запевненням своєї приязні й обіцянками не пустошити українських областей. У відповідь на це посольство було вислано до Криму Семена Білоцерківця, отамана чигирицького, й пана Дубягу. Хоч це сталося без королівської згоди, але за порадою пана підчашого мельницького (Кобилецького) і чигирицького коменданта. Коли б цього не було зроблено, турецькі й татарські сили

⁹⁶⁾ Архів Чарторийських, код. 402, л. 615.

⁹⁷⁾ „Кiev. Ст.“ 1897, VI, 88. Взвіті видатків кор. скарбу вказують, що зпочатку прибули послами Ярош Грацютенко (Гривченко), Ів. Василевський, 20 полкових послів і кілька серденят, а 28. IV. 1666. прибув, яко посол від гетьмана Прокіп Семенович, себ-то Бережецький. Див. „Кiev. Ст.“, ibidem.

⁹⁸⁾ T. Korzon, Dola i niedola J. Sobieskiego I, 396.

⁹⁹⁾ Theatrum Europaicum X, 225.

¹⁰⁰⁾ Theatrum Europ. X, 220.

¹⁰¹⁾ Korzon I, 416.

¹⁰²⁾ Theatrum Europaicum X, 225.

¹⁰³⁾ Архів Красінських, 4025, л. 71.

¹⁰⁴⁾ Махмед-Гірай седів на ханському престолі в рр. 1641—1644 і 1645—65 і був скинутий всесильним визиром Ахмедом Кіргюї. На його місце посаджено малоздатного й миролюбивого Аділ-Гірая (1666—1671), що був потім скинутий заходами Дорошенка. До Бахчисараю працював Аділ-Гірай в кінці березня 1666 р. В політиці він був полонофілом. Див. Dorošenko-Rurka, P. Dorošenko a jeho turecká politika, Praha 1933, ст. 8.

розвіялись би по всій Україні; поки порозумілись би з Варшавою, бісурмани „доскубли б і дошарпали Україну“. Далі повідомлював Дорошенко, що запорожці приходять з ним до згоди і явно виступають проти Москви: що було москалів на Січі, усіх вигнали, і Косагов, вийшовши з Січі, стоять у Переяславі, дожидаючи наказів від Бруховецького. Дорошенко писав, що в його зявляються підозріння що-до Костянтина (Мигалевського), і тому він наказав пильно за ним стежити полковникам Уманському і Брацлавському. Татар, що прийшли недавно з Криму з послами, виправлено з Чигиринським полком на розвідки.¹⁰⁵⁾

Разом з Аділ-Гіраєм повернувся до влади, яко калга (наступник трону) і солтан Крим-Гірай, який також прислав від себе з Перекопу листа до Дорошенка з ознакоюленням приязні. Він покликався на давню татарсько-козацьку приязнь за давніх ханів Іслам-Гірая та Махмед-Гірая і за небіжчика Хмельницького й висловлював бажання жити і надалі „як брат з братом“ і проти спільногого ворога боротись. Післанець Крим-Гірая і козак, який з ним повертається, мали про все розказати устно; Крим-Гірай обіцяв відправити з Бахчисараю й Дорошенкового товмача.¹⁰⁶⁾

Традиція про приязнь нового хана до Дорошенка при його вступі на кримський трон доховалася до часів Величка, який оповідає, що Дорошенко, ставши р. 1666 „утвержденим на цілом гетьманстві в Чигирині, усмортіл за благо зеднати ку собі приязнь (аіле зостаючи в неутралстві) хана тогдашнього кримського, яко і не омилилася в своїй надії, поневаж хан, принявши лист од Дорошенка посланий і вирозумівши желанів Дорошенково, без жадної вимовки зараз склонився до приязні к Дорошенку і ку всьому Войску Запорожскому, обіцуючи так щире помагати Дорошенкові в його нуждах воєнних, як допомагав преший хан Богдану Хмельницькому; і одправивши тих посланців Дорошенкових вскорі назад, ласкає як словесно їм прирік слово Дорошенкові на приязнь і вичливість, так і листом своїм товс ж слово потвердил непремінно.¹⁰⁷⁾

Таким робом у Дорошенка встановилися добре відносини з новим кримським ханом. Але треба відзначити, що і з Махмед-Гіраєм були в його не лише приязні відносини, але й фактичний воєнний союз, про що свідчить лист Махмед-Гірая до Дорошенка з 1666 року (правдоподібно на початку року, бо дня й місяця не позначено). Хан дякує Дорошенкові за прислання „полковників з частиною війська“, каже, що завжди памятатиме про таку велику услугу, і зного боку обіцяє всяку поміч, запевняє, що з татарського боку не буде чинитись козакам жадна кривда; з другого боку просить, щоб і козаки не робили наїздів на білгородську ногайську орду, яку виведено до Криму. Недавно якраз стався такий випадок, що „Дніпрорва сваволя“ захопила кілька отар ногайської худоби. Про це все оповість докладніше Уманський полковник, який передував при ханові.¹⁰⁸⁾ З цього листа виходить, що Дорошенко дав Махмед-Гіраю збройну поміч мабуть для втихомирення якоїсь внутрішньої татарської колотнечі, якою позначилися останні місяці панування Махмед-Гірая, На жаль, більших подробиць цеї козацької інтервенції до кримських справ не знаємо.

Про зміну на ханському троні довідався король однаке раніше, ніж дістав листа від Дорошенка: його сповістив про це турецький уряд через свого чауша, який був прийнятий королем в авдіенції 19. V. 1666.¹⁰⁹⁾ Цей чауш прохав в імені султана, щоб козаки, які знаходяться в підданстві у

¹⁰⁵⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 78.

¹⁰⁶⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, Karton 42, Nr. 113.

¹⁰⁷⁾ Л'єточись Велячка II, 97.

¹⁰⁸⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, kart. 42, Nr. 114 (оригінал).

¹⁰⁹⁾ Theatrum Europaeum X, 225.

короля, не помагали старому ханові Махмед-Гіраєві, а що новий хан Аділ-Гірай буде в усьому помагати Польщі проти її неприятелів, особливо ж проти Москви.¹¹⁰⁾

Російський історик Соловйов каже (не наводячи, на жаль, джерела), що Дорошенко зараз же після ради в Лисянці „дав знати в Крим і в Царгород, що Україна послушна волі султана й хана“, так що до нового хана Аділ-Гірая прийшов з Царгороду наказ іти воювати польського короля.¹¹¹⁾ Нам здається, що ця звістка або стосується пізнішого часу, або взагалі не відповідає дійсності. Хоча Дорошенко й піддержував дуже приятні стосунки як з старим ханом Махмед-Гірам, так і з його наступником Аділ-Гірам, і безперечно мав зносини і з турецькою Портокою вже в 1666 році, але того часу він іще не мислив про війну з Польщею; він був занять думкою опанувати лівобережну Україну за допомогою Польщі й Криму, і в цей бік були звернені всі його зусилля. Задля цього було потрібно не тільки піддержувати приятні стосунки з Польщею, але ще й користуватися її допомоги, хоча б з боку польських залог, що стояли по фортецях на Україні. Що ж якісь стосунки з Туреччиною були вже наявні, про це свідчить лист великого візира до Дорошенка з місяця априля 1666 р. Ось що читаемо в цьому листі: „по поздоровленні згідно з приятнію й любовію, які випливають з Вашого щирого підданства, ознаймуюмо, що падишах з метою військового походу вирушив з величезним військом до Адріянополя. Перед тим він довідався, що хан Криму Ахмед-Гірай не послухав деяких цісарських наказів. Він був скинутий, а на його місце посаджений Аділ-Гірай-хан з дітей Чобан-Гірай-ханових. Тому що за посередництвом кримських ханів ви вдалися до Порти і з усім жовто-водським військом¹¹²⁾ вірно служили, падишах нагадув теперішньому хану Аділ-Гіраю, щоб піддержував з вами приятні та добре сусідство, як і по-передній хан Махмед-Гірай хан, а то тим способом, що буде з вами держати приятні і добре сусідство, коли ви, згідно з послушністю вашою супроти Високої Порти підете в названим ханом разом. З тою метою написано від нас цього велико-візирського щирого листа і вислано з послом. Коли він діде, то додержуючись вірно послушенства й широти до Високої Порти, держіть приятні і добре сусідство з названим ханом та свою вірність і послушність доводьте й виявляйте ділом“.¹¹³⁾

З приводу цього листа треба зазначити, що ніяких відомих нам відгуків зносин Дорошенка з Портокою, окрім чуток, які доходили до московської сторони, ми не маємо. В дуже оживленій кореспонденції з польської сторони ми жадних натяків на якесь підданство Дорошенка Туреччині в цім часі — весною 1666 року також не маємо; залишається припустити, що або цей лист великого візира був написаний, але з якихсь причин адресатові не одправлений, або ж ці зносини в турками зумів Дорошенко заховати у великій таємниці, так що вони укрилися від уваги навіть такого спостережливого обсерватора, яким був комендант польської залоги

¹¹⁰⁾ A. Dąrowski. Szkice historyczne I, 432.

¹¹¹⁾ Соловьевъ XI, 177.

¹¹²⁾ Як пояснив ще Sękowski, навви „Sary-Kamys“ уживали турки для означення запорожських або низових козаків (Collectanea II, 1). Смирнов, виводячи це слово від жовтого комишу, що росте на низу Дніпра, теж каже, що так турки називали козаків (Кримське Хаство, 539). Так само пояснює цю назву Й Hammer (Geschichte d. Osman. Reiches VI, 279).

¹¹³⁾ Чорнетку цього листа в нашов проф. Рипка в бібліотеці Геттінгенського університету, в кодексі Göttingen. Turc. 29 fol. 184-a і опублікував разом з іншими турецькими документами в нашій спільній праці: D. Dorošenko a J. Rypka, Hetman Petr Dorošenko a jeho turecká politika, „Časopis Národního Muzea“, Praha 1933 і окремо: Praha 1933, ст. 1—55. Наведений вище лист подано в ній на ст. 9—10.

в Чигирині Жебровський. Але припускаючи, що такий лист дійсно був Дорошенком одержаний, не слід приймати вирази „підданство“, „послушність“ буквально: це був лише традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову, зовнішня форма, вживана в турецькій дипломатичній мові відносно країв або народів, які Порта уважала за належні до сфери її політичних впливів. До 1666 року, до місяців жовтня–падолиста, стосується й лист Сілістрійського паши до Дорошенка, який був перехоплений поляками й відданий до рук польського правительства десь коло 20. XI. 1666 року.¹¹⁴⁾

Отож, на нашу думку, Костомаров мав рацію, коли писав, що у Дорошенка думка шукати для України опори в мусульманському світі виникла лише тоді, як польський король не задовольнив його просьби про військову поміч для боротьби за Лівобережжа, покликаючись на те, що з московським правителством розпочались переговори про мир, і що військові дії вже вже припинено.¹¹⁵⁾ Переговори про мир почалися, як відомо, в Андрушові 30. IV. 1666., коли ж зясувалося, що постійного миру досягти неможливо, почалися 18. червня переговори що-до перемиря.¹¹⁶⁾ І справді, тільки аж 26. VII. 1666. Дорошенко сповіщав короля, що він одержав королівський універсал про закінчення переговорів про перемиря між Польщею й Москвою.¹¹⁷⁾ Тому ми гадаємо, що рішучий зворот в політиці Дорошенка відносно Польщі настав не раніше другої половини літа 1666 року. Весна ж і початок літа пройшли в спробах заволодіти більшими до Дніпра територіями лівобережної України.

Ця боротьба за Лівобережжа носила в цілому характер партизанки. Дорошенко мав занадто мало війська і взагалі мало засобів, щоб провадити якусь ширшу акцію. Польща подати помочі не могла, занята усобицею між королем та Люблінським, та й не хотіла, ведучи сама переговори з Москвою про мир, а поміч татарська була мечем обосічним, бо татарські „союзники“ нищили однаково своїх і чужих та скоріше відштовхували лівобережне населення від Дорошенка, ніж прихиляли до його.

Ми вже згадували, що ішле в часі боротьби на Брацлавщині з прихильниками Москви розіслав Дорошенко по полках лівого берега універсалі, намовляючи покинути Бруховецького й прихилитися на його бік, один з таких універсалів — до Полтавського полку — датований з табора 23. X. 1665., ми вже наводили.¹¹⁸⁾ Як каже Величко, „по яких універсалах єдині ізволили, а другій не ізволили к нему приклонитися“.¹¹⁹⁾

Фактично спроби примусити Лівобережжа визнати його владу почав робити Дорошенко лише з весни 1666 року, зпочатку в формі військової розвідки. 25. V. 1666. він сам пише до Стакурського, що вислав Чигиринський полк з татарами на підізд.¹²⁰⁾ В листі з 10. VI. він подає докладніше число татар на 300 людей і пише, що вислані ним козаки і татари „добре там погостювали“ і під Хоролом мали сутичку з полковником Артемом.¹²¹⁾ Пересилаючи цей лист до Пражмовського, Стакурський додає від себе, що Орда з німцями (себ то в вояками чигиринської залоги) „добре погостювала за Дніпром“. Що жовніри з Чигиринської залоги брали участь в операціях за Дніпром, про це маємо відомість з реляцій самого

¹¹⁴⁾ Archiwum główne, Dział XXVII, karton 42, Nr. 115 (турецький оригінал листу).

¹¹⁵⁾ Костомаровъ, Собр. соч. VI, 71.

¹¹⁶⁾ Соловьевъ XI, 173.

¹¹⁷⁾ Арх. Красінських, код. 4025, л. 83.

¹¹⁸⁾ Акты VI, 50—51.

¹¹⁹⁾ Величко, Літописъ II, 95.

¹²⁰⁾ Арх. Красінських 4025, л. 78.

¹²¹⁾ Biblioteka Narodowa, код. 135, л. 98.

Бруховецького.¹²²⁾ Про успіх розвідки на лівому березі пише 23. VI. 1666. Стакурський і до коронного хорунжого Андрія Потоцького.¹²³⁾ В листі до Пражмовського він також подає, що москалі з Київа в числі 6000 людей зробили 30. V. діверсію аж під саму Білу Церкву, але не мали ніякого успіху й повернулись назад „з соромом“. Козб б приспів у свій час із своїм полком Стшалковський, якому було дано знати, то з москалів не вийшов би живий ніхто.¹²⁴⁾

Дорошенко задумував на літо 1666 р. значно ширшу акцію, і всі передні підіди мали характер лише підготовчий. В листі з 5. VII. до Стакурського (перехопленому козаками Бруховецького) він сповіщає, що дав наказ полкам Калницькому, Подільському й Паволоцькому мобілізуватись і сходитись коло Чорногородка.¹²⁵⁾ В той же час мали мобілізуватись полки Чигиринський, Корсунський, Уманський, Брацлавський та інші,¹²⁶⁾ З. VII. 1666. було вислано підізд з 2000 людей на лівий берег.¹²⁷⁾ В акції мала взяти участь Орда, якої поки що було небагато, і Чигиринська залига. Дорошенко прохав і Стакурського і коронного хорунжого Андрія Потоцького, що стояв в польськими відділами на Поділлі, щоб вони поводилися як найлагідніше з українським населенням та щоб не вибириали з його податків, бо тоді „козака не можна буде вигнати з двору — він боятиметься, щоб у його відсутності не сталася яка кривда у нього в дворі“.¹²⁸⁾ Видно, що великого одушевлення до нової акції гетьмана серед козацтва не було: з листа Дорошенка до полковника Білоцерківського довідуємося, що полковники лініво виконують його наказ про мобілізацію або й зовсім не хочуть слухатися; проте гетьман рішуче наказує збиратись у похod, сповіщає, що сам скоро вирушить, і надіється, що скоро прибуде й Орда.¹²⁹⁾ Старався Дорошенко прихилити до себе й запорожців, але запорожці, приймаючи його послів і подарунки, не виступили разом з ним, дарма що були незадоволені з Бруховецького. Вони навіть пошкодили акції Дорошенка, бо нападали на околиці Очакова й тим стримували Дорошенкових союзників татар.¹³⁰⁾ Взагалі запорожці провадили подвійну політику, піддбюроючись і Бруховецькому,¹³¹⁾ і Дорошенкові.

Обставини не спріяли успіху підприємства Чигиринського гетьмана: Бруховецький мав відомості про його приготування і зного боку вжив заходів для одпору, змобілізувавши і скupчивши понад Дніпром полки Прилуцький, Чернігівський, Ніжинський, Миргородський, Гадяцький та інші.¹³²⁾ Поляки без особливого захоплення ставились до Дорошенкової акції за Дніпром (в Андрушові вже провадилися у них переговори з москалями про мир); хан сам вимагав од Дорошенка присилки 2000 козаків собі на допомогу в приборканні домашньої ворохобні — і Дорошенко старався викрутитись від цієї посили, заслонюючись тим, що без королівського дозволу не може того учинити.¹³³⁾ Але найгірше, може, було те, що в тилу в його підготовлялася явна зрада з боку полковника Поділь-

¹²²⁾ Акты VI, 125.

¹²³⁾ Архів Чарторийських 402, № 53. л. 639.

¹²⁴⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 80.

¹²⁵⁾ Акты VI, 112—113.

¹²⁶⁾ Акты VI, 113.

¹²⁷⁾ Акты VI, 112—114.

¹²⁸⁾ Акты VI, 112.

¹²⁹⁾ Акты VI, 112.

¹³⁰⁾ Акты VI, 118, 144, 151.

¹³¹⁾ Акты VI, 149, 151.

¹³²⁾ Акты VI, 113.

¹³³⁾ Акты VI, 114.

ського, Костянтина Мигалевського. Двозначне поводження Мигалевського вже тоді викликало у гетьмана сильне підозріння.¹³⁴⁾

Та проте акція розпочалася. Про неї довідуємось з реляцій московського стряпчого Івана Свіязева, який дістав 20—21. VII. 1666. безпосередньо від Бруховецького такі відомості про хід операцій на лівому березі Дніпра. Десь коло 10. VI. відділ Дорошенкового війська, що складався з поляків, козаків і татар, переправився через Дніпро і бився під Кременчуком з москалями та з козаками Гадяцького й Миргородського полків. Сам Дорошенко стояв у селі Вороновці на правому березі і стежив за розвитком подій. 14. VI. були сутички під Ірклієвом, під Буромкою, під Кропивною й під Жовнином. Татари набрали там багато ясирі. 5. VII. відділ Дорошенкових козаків і поляків у 500 людей і з 1200 татарами пішов під Миргород, побував під Комишиною, Хоролом і під Лубнями, забираючи людей у полон. 14. VII. знову підійшов під Ірклієвом. Ведено одночасно військову акцію й на правому березі, де трималися Бруховецького Канів з околицею: 12. VII. підійшов під Канів з Корсуня підізд, який складався з поляків і татар, і тоді ж приближно полковник Стшалковський робив з наказу Дорошенка розвідку під самим Ківом.¹³⁵⁾

Усе це, видік, була лише підготовка до ширшої акції. Десь в половині червня прийшла до Дорошенка свіжа Орда, що по неї їздив до Криму козак Дубяжченко. Татар прийшло ніби 40.000(!) Від тої Орди були 23. VI. у коменданта Білої Церкви післанці, разом із післанцями від Дорошенка: полковником Черкаським Жулаєм і трьома полковими суддями, ніби по інструкції, з чого випливало б, наче Стахурський разом з Дорошенком керував цілою акцією. Комендант же вислав, казали, шість білоцерківських козаків з Лучкою Індучновим на чолі до Уманя й до Калника з наказом, щоб Уманський і Калницький полки поспішали до Дорошенка в Чигирин, звідки вони мали іти на лівий берег. 29. VI. прийшла до Білої Церкви тисяча татар і козаків і стала з наказу коменданта в околицях міста. Тоді ж комендант вислав наказ іти з своїм полком до Дорошенка і Мигалевському в Могилеві.¹³⁶⁾

Військові операції на Лівобережжю однаке не розвинулися в ширшу акцію, її одиноким, здавалося, значнішим успіхом було повстання Переяславського полку проти Бруховецького й москалів. Козаки в Переяславі, як і взагалі на Лівобережжю, були незадоволені зного гетьмана, особливо за нові порядки, які він почав заводити по своїм повороті з Москви.¹³⁷⁾ Недолюблювали його полковника, Данила Єрмоленка за те, що він був настановлений гетьманом, а не вибраний, і за те, що брав великі побори.¹³⁸⁾ Москалі в Переяславі були зненавиджені.¹³⁹⁾ Безперечно, робила своє діло й агітація Дорошенкових агентів. 18. VII. частина переяславських козаків, що стояла залогою в Богушовій Слободі над Дніпром, збунтувалась, вбила полковника Єрмоленка, дарма що він сам гостро критикував Бруховецького¹⁴⁰⁾ і, здається, потаємно зносився з Дорошенком,¹⁴¹⁾ і пе-

¹³⁴⁾ Арх. Красін., 4025, л. 78; Акти VI, 114.

¹³⁵⁾ Акти VI, 125—126.

¹³⁶⁾ Акти VI, 126—127.

¹³⁷⁾ Акти VI, 101.

¹³⁸⁾ Акти VI, 99 і 102; Лѣтопись Самовидца, 93.

¹³⁹⁾ Акти VI, 102.

¹⁴⁰⁾ Акти VI, 102.

¹⁴¹⁾ Акти VI, 115—116. В Чернігівському Літопису читаємо: „тогох року на св. пророка Ильи козаки направление отъ Дорошенка, убили Данка полковника Переяславского в судно генерального, а потомъ и виныхъ немало и ввойшли въ Переяславъ и выпалившъ мѣсто утекли за Днѣпръ до Дорошенка“. Приложение къ „Кiev. Старинѣ“ 1890 г. ст. 85.

рейшла на бік Дорошенка. 19. VII. козаки-повстанці під Переяславом спалили передмістя й обложили московського воєводу Григорія Вердеревського в „малому городку“. До них прийшло на поміч 4000 татар.¹⁴²⁾ Лівобережні полковники, які сповістили про цей бунт Бруховецького, писали, що бунт стався з намови агентів Дорошенка.

Вердеревський спалив місто Переяслав і засів у замку. До козаків, що повстали, прилучилися всі містечки й села коло Переяслава.¹⁴³⁾ Кийївський воєвода Шерemetєв вислав на поміч Вердеревському 2000 москалів під проводом князя Щербатова, до них прилучився „полк“ Мигалевського, а Бруховецький вирядив від себе полковників: Гадяцького Семена Остренка, Ніжинського Матвія Гвінтовку, Лубенського Богдана Щербана, Прилуцького Лазаря Горленка, Миргородського Семена Постоленка, Полтавського Грицька та інших.¹⁴⁴⁾ Зібралися значні сили. Вони відбили прихильників Дорошенка від Переяслава, при чому захопили в полон кілька провідників повстання, й примусили відступити до Барішевки, а потім до Золотоноши, де їх облягли москалі князя Щербатова й козаки Мигалевського під проводом осавула Артема.¹⁴⁵⁾ Обложенці дали знати Дорошенкові, і той визволив їх вже при кінці вересня.

Як каже Самовідець, старшина повстанців з Переяслава кинулась до Дорошенка за допомогою, й він прислав своїх козаків і татар, які дали одсіч війську Бруховецького й змусили відступити нааад до Переяслава. Це діялось на Покрову, себ-то 1 жовтня.¹⁴⁶⁾ Татар прийшло по одній верзії 10.000, по другій 15.000, а по четвертій 40.000!¹⁴⁷⁾ Вони розпустили свої загони аж до Прилук і Ніжина, де забрали багато ясиру. Про ці військові операції оповідає сам Дорошенко в листі до Стакурського з обозу під Черкасами 25. VII. 1666. Він пише, що прибув до Тарасовки, щоб в порозумінні з полковниками в останнє остерегти Мигалевського, а далі зробити з ним кінець. Але в дорозі прийшла до його звістка з-за Дніпра, що Переяславський полк, змовившись в цілім рядом міст, таких як Піща-на, Золотоноша, Домонтов, Кропивна, Гельмязов та інші, переходятять на бік короля. З тих міст явилася старшина, яка запевняла, що ціле Задніпров'я готове прихилитись до короля. Тоді всі полковники, вібравшись на раду в Черкасах, ухвалили вислати частину війська і серденят за Дніпро, заборонивши їм під страхом кари на горло чинити якісь зачіпки; вони мали стояти спокійно на певному місці і стежити за рухами задніпрянців. Дорошенко ж, за порадою полковників, мав стояти коло Дніпра і пильнувати, щоб хтось, борони Боже, не вчинив війни з москалями, а сам мав старатися улекшити привернення людности до підданства королю.¹⁴⁸⁾

Про літні операції на Лівобережжю сповіщав канцлера Пражмовського й комендант Білої Церкви листом з дня 4. VIII., пишучи, що по оголошенні армістичії задніпрянські полки, надокучивши московським пануванням, прислали до пана Гетьмана послів з заявою про свов підданство; вистинали кілька сот Москви в Переяславі, але москалі, випавши з замку, спалили місто. В Каневі, кажуть, поприсягали, і навіть Дворецький нарешті прихиляється до належного пана і досі мабуть уже здав Канів. Пан Гетьман, бачучи добру нагоду для привернення Задніпров'я, наказав своїм полкам збиратись до купи. Посли з того боку запевняють, що як тільки

¹⁴²⁾ Акты VI, 127—129.

¹⁴³⁾ Акты VI, 127—129.

¹⁴⁴⁾ Акты VI, 128—129.

¹⁴⁵⁾ Акты VI, 147—148.

¹⁴⁶⁾ Літопись Самовідеца 91—92.

¹⁴⁷⁾ Акты VI, 155—157.

¹⁴⁸⁾ Архів Красінських 4025, л. 82.

пан Гетьман приведе своє військо, всі полки йому поздаються. Гетьман думає, що не порушить королівської волі, а що до нього не було спеціального королівського універсалу, то може мати слушну вимову, рекуперуючи Задніпрянщину.¹⁴⁹⁾

Однака акція на Лівобережжю не спровадила покладаних на неї Дорошенком надій. Найбільше перешкодили їй дві причини: зрада волоха Костя Мигалевського і пасивне відношення до справи з боку польського уряду, який 8. VI. 1666, заключив в Андрушові перемиря на час переговорів про мир.¹⁵⁰⁾ Мигалевський не тільки не послухав гетьманського наказу, але з цілою своею ватагою, в якій було 5000 волохів і наддністрянців, передався на бік Москви. Він вирушив разом з Калницьким полком ніби до Дорошенка, зрадою заманив до себе полковника Калницького і взяв до арешту, а сам полк розпоршив і, захопивши всіх коней, рушив до Канева. Стяв Дорошенкового післанця¹⁵¹⁾ і починив по дорозі страшні злодійства і гвалти в околиці Лисянки. Дорошенко кинувся його переймати, але, після попережений, не встиг захопити.¹⁵²⁾ На лівому березі зрадник спалив і зруйнував місто Бубнов, вирізавши його мешканців, які передалися були на бік гетьмана Дорошенка, і 700 козаків Дорошенкової залоги разом з двома полковниками Чорнобильцем і Голюнкою.¹⁵³⁾ Безперечно афера Мигалевського мусила в значній мірі дезорганізувати запілля Дорошенка й утруднити мобілізацію і без того досить щуплих його сил. А на Лівобережжу „полк“ Мигалевського придбав собі сумну славу своїми розбоями і насильствами над місцевим людом.¹⁵⁴⁾

Але в неменшій мірі мусила стисмати розмах військових операцій Дорошенка і зміна становища Польщі. Вже в часі нападу Дорошенкових козаків на Кременчук 10. VI. 1666. Зіньківський полковник Микита Безпалий чув від них, що польські й литовські комісари, які вели переговори про мир з Москвою, прислали до Дорошенка листа, щоб він не ходив війною на лівий берег Дніпра. І з цього приводу Дорошенко наче б то говорив: „мені гетьманство дано не від королівської величності і не від гетьманів, а дано мені гетьманство від кримського хана, і всю надію покладаю я на хана“.¹⁵⁵⁾ 26. VII. 1666. Дорошенко пише до короля з Чигириня, що до його дійшов королівський універсал про перемиря, і гірко скаржиться на те, що король не сповістив його про це окремим листом особисто, і уважав це за ознаку королівської до нього неласки або за недогляд королівської канцелярії; він просить, щоб було постійно інформовано „о powodzeniu Ukrainy“, себ-то про стан української справи при переговорах, бо ось уже, пише він, я чую, що „понурий турчин з готовим військом стоїть на полях білогородських, одже ми боймось дуже, живучи на пограниччу, щоб він, пронюхавши про заключене з московським царем перемиря, не почав торги про нашу шкіру, чого не дай, Боже. Я тут досі мало не щодня пускаючи з своїм військом і Ордою широкі загони, мягчив московську пиху і сідаючи часто на шию задніпрянцям, спонукував до скорішого щасливого закінчення комісії. А тепер, слухаючись наказу моого найяснішого пана, як що тільки дадуть мені спокійно сидіти, вкла-

¹⁴⁹⁾ Архів Чарторийських, код. 402, № 57. л. 647.

¹⁵⁰⁾ Повне Собр. законовъ Рос. Имп., т. I, изд. 1-е, № 387; A. Darowski, Szki-
ce histor. II, 432.

¹⁵¹⁾ Акты VI, 146.

¹⁵²⁾ Арх. Красин. 4025, л. 90—91.

¹⁵³⁾ Акты VI, 150.

¹⁵⁴⁾ Акты VI, 165—167. Сам Мигалевський виплив знову на поверхню політичного життя на службі у Самойловича в 1674 році, яко полковник Корсунський.

¹⁵⁵⁾ Акты VI, 128.

даю шаблю в пихви, бажаючи також і собі статечного, святого миру по таких тяжких моїх на цім уряді трудах".¹⁵⁶⁾

З цього листа, поза його звичайною куртуазійною формою, чути гіркий жаль і обурення на короля за перемирря, яке перекреслювало розвій кампанії, яка, здавалося, обіцяла добрий успіх. Напевно Дорошенко не тайся в своїм обуренням перед козаками, і звідти то пішли чутки, що він уже замісьць Москви хоче обернути свою зброю, разом з татарами, проти Польщі. Ми вже згадували, що говорилося між Дорошенковими козаками вже в червні місяці, коли вони оперували під Кременчуком. Московський післанець Іона Леонтьєв чув в другого боку від самого Бруховецького 1. IX., що Дорошенко, мовляв, писав до короля, що ось тепер саме найкращий час для війни на Лівобережжу, і щоб король прислав йому на поміч військо. Але король відмовив, написавши, що у нього з царем настало перемиря.

І справді: перемиря Польща з Москвою, яке мало перейти у мир на умовах згнечення цілої половини України, навіть з Київом, було перекресленням планів Дорошенка про обеднання обох боків Дніпра під одною булавою. Воно загрожувало поставі Дорошенка й на самій правобережній Україні, бо звільнившись від війни з Москвою і навіть рахуючи на певну піддержку в данім разі з її боку, польське правительство могло стати твердою ногою на правому березі й приборкати самого Дорошенка. Тим більше, що в половині літа 1666 р. справа з бунтом Любомирського була вже зліквідована і 13. VIII. 1666. був виданий королівський універсал про марш коронного війська на Україну.¹⁵⁷⁾ Тоді то очевидно й дозріло у Дорошенка рішення унезалежнитись за допомогою татар від Польщі, щоб потім, знов же таки спираючись на союз з Кримом, а навіть з Туреччиною, іти до головної цілі: обеднання розшарпаної на дві частини України. Але таке рішення потрібно було укривати перед польськими військовими чинниками аж до останньої хвилини, і тим пояснюється, що Дорошенко весь час провадить кореспонденцію з королем, з А. Потоцьким, Стакурським, далі з Яном Собеським в як наймиролюбнішім тоні. Він пише до короля 16. VIII. з обозу під Орловцем, оповідає коротко про свою акцію на лівому березі, виставляючи, як єдину її мету, „схилити Задніпров'я до вірного підданства його королівському мæстстатові“. Повідомляє, що коли Переяславський полк схилився до того підданства, то не можна було не прийти йому на поміч і довелося боронити його від наступаючих москалів і дайнеків. Через те довелося обсадити своїми залогами містечки: Домонотов, Золотоношу, Бубнов, Піщану й Ірклію. Тимчасом надійшла звістка про заключення з Москвою перемиря. Так що тепер робити? Чи оборнатись, чи вивести свою піхоту з тих містечок і покинути їх населення на приволяще? Одже він дожидав королівського наказу, щоб не знаючи не учинити чогось противного його волі. Дозволяє собі вже „в десятий раз“ просити про інформації, щоб через ті містечки „не дай, Боже“, не зламалося й перемиря. В дописці до листа стойть: „з універсалів Бруховецького виглядає так, що він вахоче добувати ту мою піхоту по задніпрямських містечках; може почати щось і на цій стороні від Канева. Так коли б він на це вважився, то що тоді тобити? Як що власними силами не вдергусь, і доведеться по Орду посилати, то прошу на те ласкавого наказу. Додам іще й те, що хан в своїх до мене листах просить прислати дві тисячі козаків на поміч, а в тім також здається на волю Вашої королівської величності“. ¹⁵⁸⁾

¹⁵⁶⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 83.

¹⁵⁷⁾ T. Korzon, Dola i niedola Jana Sobieskiego, I, 470.

¹⁵⁸⁾ Архів Красінських, код. 4025, л. 90.

Розрухи й усобиця в Криму, коли хан не тільки що відкликав своїх татар з України, а ще й прохав допомоги у самого Дорошенка, справді мусили гальмувати успіх Дорошенкової акції на лівому березі. Ці розрухи виникли на ґрунті сварки хана Аділ-Гірая з впливовими мурзами Шірінами й незадоволення татар з ханського наказу віддати полонених.¹⁵⁹⁾

Про дальший хід операцій за Дніпром подає Дорошенко відомості в листі до Стакурського з дня 25. VIII. 1666.: „доходять до мене часті листи зза Дніпра від моого наказного і від полковників, про заваятість дейнецьких полків, що оточили обозами Піщану і взяли в облогу. Наши ще дають ім відсіч, але в своїх листах пильно просять про допомогу, повідомляють, що не здолають опертись так великом силам; до цих ворожих сил, як сповіщають мене самі піхотні полковники, дождають ще Костянтина (Мигалевського) з полком і москалів“. Одже щоб не довести, не дай Боже, Піщану та інші містечка до капітуляції, треба там вірним людям допомогти. Тому „посилаю універсалі до всіх полковників, щоб виходили до війська, куди і я сам, вирядивши наперед Черкаський і Чигиринський полки, иоспішаю, а що Москва не оглядаючись на перемирря, чинить нашим людям налогу, то тим більше належить нам тим людям допомогти. Тому прошу вашу милость, зволь з білоцерківської або з якої іншої фортеці вислати нашій піхоті, взятій в облогу, поміч. Добре було б, як би і пан хорунжий коронний з своїми корогвами сюди прибув“. Далі Дорошенко писав, що прибууття Мигалевського додало дейнекам сміливості. Мигалевський наробив великої шкоди; через його зраду порушилася комунікація, і дейнеки захопили багато листів, у тім числі й накази полкам Білоцерківському й Павлоцькому; як би ті полки прибули у свій час, то маючи при собі полки Чигиринський, Черкаський і Корсунський, можна було б до цього часу вже щось зробити. Хоча замірення з московським царем остаточно ще не наступило, але вже не мало турбуз татар, як це видко з слів агі Ашкара, що тільки що прибув з Перекопу.¹⁶⁰⁾

Листи Дорошенка робили на Стакурського враження непорушної вірності й жичливости чигиринського гетьмана до Річи Посполитої. В своїм листі з дня 9. VIII. до Андрія Потоцького він писав, що Дорошенко широ старається запобігти тому, „aby ogień z tamtey strony Dniepru na naszą się nie przeniosł“, а в листах з 15. IX., і 14. X., ба навіть 21. X. атестув Дорошенка, як вірного королівського підданого.¹⁶¹⁾ Та й сам Дорошенко в листі до Потоцького з дня 26. VIII. з обозу під Орловцем писав у зовсім приятельському тоні, подавав новини про події за Дніпром, про зраду Мигалевського, посылав йому універсал Бруховецького та інші листи, просив тримати з ним постійний звязок і т. д.¹⁶²⁾

Однаке боротьба Дорошенка за опанування лівобережної України не була піддержана Польщею, а його власних сил на це не вистарчало. Польща не тільки не хотіла допустити скріплення Дорошенка, але, ведучи в Андрушові переговори з Моквою й погоджуючись уступити їй Лівобережжа, вона впровадила в кінці 1666 р. коронне військо на правий берег Дніпра, щоб тримати Дорошенка в шаху й не дати йому занадто змінитись. І це змусило Дорошенка різко змінити фронт та, спіраючись на поміч татар, зупинити польську агресію, яка грозила знищити всі його зусилля скріпити свою владу на Правобережжі та його спроби опанувати лівий берег, обеднавши таким способом розвірвану на двоє козацьку Україну. Це все довело до збройного зудару Дорошенка з Польщею при самому кінці 1666 року.

¹⁵⁹⁾ А. Барсуковъ, Родъ Шереметьевыхъ, т. VI, СПБ, 1892, ст. 438—439.

¹⁶⁰⁾ Архів Красінських 4025, л. 89.

¹⁶¹⁾ Арх. Красінських 4025, лл. 89, 90, 104 і Арх. Чарторийських 402, л. 653.

¹⁶²⁾ Арх. Красінських 4025, л. 91.

